

جلوه‌گری و هویدایی آموزه‌های شیعی در معماری مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱/۳۱

تاریخ تصویب: ۱۳۹۵/۲/۱۱

رضا رضالو^۲

اسماعیل معروفی اقدم^۳

علی اصغر محمودی نسب^۴

چکیده

در شکل‌گیری معماری هر دوره از ادوار تاریخی ایران، علاوه بر عواملی همچون وضعیت جغرافیایی، اقلیم، فرهنگ، آموزه‌ها و احکام دینی نیز به نوبه خود در سبک‌ها و ویژگی‌های آن تأثیری مستقیم دارد. این تأثیرات در بناهای مذهبی، خصوصاً در معماری بناهای آرامگاهی خود را بیشتر نشان می‌دهد و باید گفت که دو مقوله مذهب و معماری با یکدیگر ارتباط کامل دارند و آن‌ها را می‌توان امری جدایی‌ناپذیر از یکدیگر به‌شمار آورد. پژوهش حاضر که مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌های و بررسی‌های میدانی است، به منظور تبیین و شناسایی میزان تأثیر آموزه‌ها و احکام شیعی در معماری و هنرهای وابسته به آن در مقابر مربوط به اهل تشیع دوره قاجار آذربایجان غربی انجام شده و در این راستا درصدد بررسی میزان تأثیر آموزه‌های مذهب تشیع در ویژگی‌های معماری و تزئینات بناهای آرامگاهی آذربایجان غربی و ارتباط بین آموزه‌ها و احکام شیعی و هنر و معماری مقابر آذربایجان غربی بود. نتایج نشان داد که شیعیان به بناهای آرامگاهی خصوصاً امام‌زادگان به مثابه مساجد می‌نگرند و حضور این دسته از بناها را در معماری اسلامی با توجه به نوع آموزه‌ها و احکام خود، امری بدیهی می‌پندارند. به‌طور کلی مذهب شیعه، مهم‌ترین تأثیرات را در کمیت و کیفیت معماری و تزئینات بناهای آرامگاهی دارد و همان‌طور که در بررسی مقابر شیعی آذربایجان غربی مشخص شده، این آموزه‌ها به‌طور آشکاری در احداث این دسته از بناها و تداوم حیات آن‌ها در طی ادوار؛ همچنین در حضور عناصر و مشخصه‌های معماری مقابر منطقه از جمله کاربرد مناره‌ها، استفاده از ضریح و منبر درون مقبره، به‌کارگیری شعائر مذهبی و کتیبه‌هایی با مضامین شیعی، اوج استفاده از تزئینات مفصل کاشیکاری، آئینه‌کاری و گچبری و حتی در وسعت این بناها نیز تأثیرات خود را نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: مقابر اسلامی؛ آذربایجان غربی؛ دوره قاجار؛ تجلی آموزه‌ها؛ اهل تشیع

1. DOI: 10.22051/jjh.2017.222

۲. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران Reza_rezaloo@yahoo.com
۳. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، نویسنده مسئول، maroufi@gmail.com
۴. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران Aliasqarmahmoodi@yahoo.com

مقدمه

در سرزمین‌های اسلامی، آنچه که در نگاه اول جلب توجه می‌کند، وجود آرامگاه‌های بیشماری است که از یک طرف خبر از دفن شخصیتی مذهبی-دینی، سیاسی یا عرفانی را می‌دهد و از طرف دیگر ارادت و توسل مسلمانان را نسبت به این اشخاص بازگو می‌کند. بنای مقبره و آرامگاه برای بزرگان خصوصاً در ایران بیشتر از سایر کشورهای اسلامی مورد توجه بوده، تا جایی که از نست دیز می‌نویسد: «این بناها در میان همه بناهای تاریخی در ایران در زمره مهم‌ترین هستند» (پوپ، ۱۳۸۷: ۹۱۶). آرامگاه‌ها در ایران اهمیت خاصی داشته‌اند، زیرا ایرانیان به اولیاء و بزرگان خود بسیار احترام می‌گذارند (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۰۲). ارادت و تسول خاصی که مردم این مرز و بوم مخصوصاً شیعیان به اهل بیت، امامان و امامزادگان دارند، مهمترین دلیل برای ساخت و حفظ آرامگاه‌ها بوده است. این احترام حتی مقابر غیر مذهبی و شخصی را نیز زیر لوای خود قرار داده و آن‌ها نیز در زیر سایه آرامگاه‌های مذهبی از این خلوص نیت و ارادت خاص مردم بهره‌مند شده‌اند و همین عامل باعث موصون ماندن آن‌ها از دستبرد و تخریب در طی روزگاران بوده است. بر اساس آمارهای موجود در ایران بیش از چهار هزار امامزاده مربوط به ادوار مختلف اسلامی وجود دارد که در استان‌های مختلف پراکنده هستند. وجود این تعداد امامزاده در ایران، موج گسترده مهاجرت‌هایی را نشان می‌دهد که در قرون اولیه اسلامی به سوی ایران انجام شده است (یوسفی آبکسری، ۱۳۷۹: ۱۸۷). به دلیل اینکه کانون اصلی تشیع نیز ایران بوده و همچنین با توجه به آراء و افکار و اعتقاداتی که مذهب تشیع در ارتباط با امامان و اولیاء و ایجاد بنا بر روی قبور دارد، حضور این همه امامزاده تا حد زیادی قابل درک است.

در دوره قاجار، در استان آذربایجان غربی، تعدادی مقبره بنا شده و با توجه به اینکه برخی از جماعت شهرها و مناطق روستایی این استان سنی مذهب و برخی دیگر مذهب شیعی دارند؛ نوعی دوگانگی در ساخت بناهای آرامگاهی دیده می‌شود که اختلافات و تشابهاتی که بین این بناها قابل درک است، با آموزه‌ها و نوع دیدگاه‌های آن‌ها در ارتباط است. به طور کلی از زمان قاجاریان، در این استان، تنها هفت مقبره موجود است که به طور قطع می‌توان آن‌ها را مربوط به این دوره دانست. از این هفت مقبره، سه مورد از آن‌ها در شهرستان بوکان قرار گرفته و چون ساکنان بوکان و

همچنین شخصیت‌های مدفون سنی مذهب هستند، سه مقبره موجود در این شهر به نام‌های مقبره سردار، مقبره حمامیان و مقبره شمس الدین برهانی در زمره مقابر اهل سنت این استان قرار می‌گیرند. غیر از این سه مورد، چهار مقبره دیگر به نام‌های: مقبره امامزاده محمد و ابراهیم و امامزاده سراج الدین در ارومیه، امامزاده اسحاق در سلماس و مقبره آل یعقوب در خوی در این دوره بنا شده‌اند که به شیعیان استان متعلق است. این بناها دارای عناصر و ویژگی‌های متنوع و تزئینات مفصلی بوده، به طوری که در معماری و زینت آن‌ها، احکام و آموزه‌های شیعیان مهم‌ترین تأثیرات را از خود بروز داده است. در این مقاله این چهار بنای آرامگاهی تحلیل و بررسی شد و برای اولین بار است که مقابر استان با تأکید بر ویژگی‌ها و همچنین آموزه‌ها و احکام شیعی مطالعه و تحقیق می‌شود.

پیشینه پژوهشی

مقابر متعلق به دوره قاجار در استان آذربایجان غربی تا به امروز به طور جدی و کامل مطالعه نشده‌اند و تنها در برخی از تألیفات به صورت جسته و گریخته و تنها با اشاره به یک یا دو مورد از این بناها بسنده شده است. از جمله عقابی در کتاب «دایره‌المعارف بناهای آرامگاهی» به طور مختصر امامزاده محمد و ابراهیم و دیگر مقابر را توصیف کرده و آقای نصیری نیز در کتاب خود تحت عنوان «خوی در گذر زمان» معماری مقبره آل یعقوب را معرفی کرده است. نگارنده مسئول نیز در کتاب «مقابر آذربایجان از صدر اسلام تا دوره قاجار»، تنها به بررسی و معرفی مقابر مهم دوره قاجار در استان اهتمام ورزیده است. بنابراین، در این تحقیق، مقابر شیعی دوره قاجار در استان آذربایجان غربی بررسی شده که برای اولین بار، به طور جامع و کامل مطالعه می‌شوند. همچنین تزئینات و عناصر معماری این دسته از مقابر با توجه به نوع آموزه‌ها و دیدگاه‌های شیعی و میزان تأثیر و تأثرات آن را در اولویت کار خود قرار می‌دهد که تاکنون به بررسی مقابر با این رویکرد کم‌تر توجه شده است.

این پژوهش درصدد پاسخگویی به دو پرسش زیر بود:

۱. میزان تأثیر آموزه‌های مذهب تشیع در ویژگی‌های معماری و تزئینات بناهای آرامگاهی آذربایجان غربی چگونه است؟
۲. بین آموزه‌ها و احکام شیعی و هنر و معماری مقابر چه ارتباطی وجود دارد؟

روش تحقیق

در پژوهش حاضر روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و گردآوری یافته‌ها بر اساس پژوهش‌های میدانی (شامل بازدید از مقابر، تهیه پلان و عکس) و مطالعات کتابخانه‌ای (شامل بررسی متون تاریخی و استفاده از کتب و گزارش‌های موجود در آرشیو اداره‌های میراث فرهنگی) است. علاوه بر این برای صحت هرچه بیشتر مطالب از روش مصاحبه‌ای و گفتگو با مراجع عالی‌قدر شیعی نیز استفاده شده است.

اهمیت و ضرورت تحقیق: آذربایجان از مهم‌ترین مناطق ایران در ادوار مختلف اسلامی بوده است. ابنیه و آثار باقیمانده از ساکنان قدیمی این منطقه، شاهدی زنده و روشن از هنرمندی و نموداری از تمدن ریشه‌دار و اصیل مردم این دیار به شمار می‌رود و در این میان بناهای آرامگاهی مهم‌ترین نقش را ایفا می‌کنند. این تحقیق تعدادی از مقابر دوره قاجار را در استان آذربایجان غربی بررسی کرده که برای اولین بار مطالعه شده‌اند؛ همچنین تزئینات و عناصر معماری این دسته از مقابر با توجه به نوع آموزه‌ها و دیدگاه‌های شیعی و میزان تأثیر و تأثرات آن را در اولویت کار خود قرار می‌دهد که تاکنون به بررسی مقابر با این رویکرد کم‌تر توجه شده است.

دیدگاه شیعی در ارتباط با مقابر: آرامگاه‌های امامان و امامزادگان از مهم‌ترین اماکن متبرکه شیعیان به شمار می‌آید. از بررسی بناهای آرامگاهی در طی تاریخ ایران اسلامی، این نتیجه به دست می‌آید که ساخت و ساز این دسته از بناها با مذهب تشیع ارتباط تنگاتنگی دارد. حمایت و اهمیت مقابر مخصوصاً مقابر مذهبی در نزد شیعیان، مهم‌ترین عامل ایجاد بناهای آرامگاهی بسیار در ایران و حتی در دیگر سرزمین‌های اسلامی بوده است. ساخت مقابر و بارگاه‌های ائمه اطهار و پاکان امری جدا نداشتنی از مذهب تشیع است؛ به طوری که آن را از اصلح‌ترین امور می‌دانند. علاوه بر این شیعیان به تزئین این دسته از بناها نیز اهتمام ویژه‌ای دارند. پژوهشی ساده بر معماری و تزئینات مقابر مربوط به آن‌ها اثبات می‌کند که مهم‌ترین و پرکاربردترین هنرها و اوج تزئینات معماری، در بناهای آرامگاهی به کار گرفته شده است. حریم شریفین و حرم‌های ائمه اهل بیت (ع) و... از مهم‌ترین بناها و آثار اسلامی و نماد تمدن اسلامی هستند؛ بنابراین، به اقتضای زمان و مکان، از هنر معماری و مصالح خاص

خود بهره‌مند بوده و تابع فرهنگ دینی و ملی خود است.

شیعیان معتقد هستند که بناسازی یا آرامگاه‌سازی بر روی قبور حرمت ندارد، بلکه مکروه است. ملا محمد باقر سبزواری می‌گوید: بنا کردن ساختمان بارگاه بر قبرها مکروه است (سبزواری، ۱۳۸۲: ۳۴۳) و محمد جواد حسینی عاملی مکروه بودن ساختن بارگاه و بنا بر قبور را نیز با اجماع نقل کرده است (حسینی عاملی، ۱۳۲۴، ج ۲: ۸۵۶). آیت... مدرسی یزدی روایتی از امام موسی بن جعفر (ع) نقل می‌کند که فرموده است: صلاح نیست بر روی قبور، بنا ساخته شود و در تشریح آن معتقدند که عبارت «صلاح نیست» در این روایت، کراهت را می‌رساند و حرمتی برای آن وجود ندارد. ایشان معتقد هستند که کراهت ساخت مقبره، تنها برای عموم است و برای امامان و ائمه، ایجاد این دسته از بناها نه تنها کراهت ندارد، بلکه مستحب نیز است (گفتگوی شخصی با آیت... مدرسی یزدی، ۱۳۹۲). از نظر شیعیان، امامان و امامزادگان، قرآن ناطق هستند و اعتقاد دارند که در مقابل قرآن صامت، همان قرآن کریم، امامان و امامزادگان قرآن ناطق بوده و از طرف دیگر، چون این بزرگواران معصوم و از هرگونه خطایی مصون هستند، پس باید چه در زمان حیات آن‌ها و چه بعد از فوتشان مورد تکریم و احترام قرار بگیرند و ایجاد بارگاه بر روی قبور آن‌ها نشانه ادب و احترام به آن‌ها و از نظر شرعی نیز مستحب است (گفتگوی شخصی با آیت... علوی گرگانی، ۱۳۹۲). بنابراین، آنچه که در درجه اول موجب می‌شود تا آرامگاه‌سازی انجام شود، تکریم و تعظیم شعائر الهی و احترام به پیامبر، امامان و اولیای الهی است و می‌توان گفت که آرامگاه‌سازی از دید شیعیان یکی از مصادیق بارز هرآنچه که مربوط به خداوند است و به همین دلیل در ذکر این زیارتگاه‌ها اغلب آن‌ها را با عنوان باب الله و... تفسیر می‌کنند. اصولاً اماکن زیارتی و بقاع متبرکه مربوط به خاندان رسالت، در واقع همان بیوت ذکر و خانه‌های یاد خدا و کانون‌های انتقال نور حضرت حق و معارف الهی و معارف اهل بیت (علیهم السلام) است که قرآن می‌فرماید: «فِي بُيُوتٍ أُذِنَ لِلَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَ يُذَكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۲).

قرطبی در تفسیر خود می‌گوید: شعائر خدا عبارت است از علم‌ها و نشانه‌های دین خدا؛ خصوصاً اموری که مربوط به مناسک است (انصاری قرطبی، ۱۴۰۵، ج ۱۲: ۵۶). انبیای عظام و اولیاء و شهدا از مصادیق

شعائر الله هستند، زیرا زندگی خود را وقف تبلیغ دین و نزدیک کردن مردم به خداوند کردند؛ به همین سبب، همان طور که در حال حیات احترامشان واجب بود، پس از مرگ نیز قبورشان باید مورد احترام باشد، چون آن‌ها از شعائر الهی هستند و تقدیس این قبور شریف به وسیله احداث مکان‌های مناسبی در اطراف آن خود سبب می‌شود که مردم با اجتماع در آن جا و زیارت، دعا، نماز و تضرع، تقرب به خدا پیدا کنند (طاهری خرم‌آبادی، ۱۳۸۷: ۶۰ - ۵۸). جواز آرامگاه‌سازی در آیات قرآن نیز موجود است، زیرا خداوند در قرآن در ماجرای اصحاب کهف می‌فرماید: وقتی اصحاب کهف پس از بیداری از خواب دوباره مردند، حاکمان و علمای عصر با هم اختلاف پیدا کردند؛ برخی گفتند برای احترام به این افراد صالح روی قبور آن‌ها یک ساختمان بسازیم و برخی گفتند مسجد بسازیم: «فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُيُوتًا رَّبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا» (آیه ۲۱، کهف) (گروهی می‌گفتند بنائی بر آن بسازید پروردگارشان از وضع آن‌ها آگاه‌تر است (ولی آن‌ها که از رازشان آگاهی یافتند و آن را دلیلی بر رستاخیز دیدند) گفتند ما مسجدی در کنار (مدفن) آن‌ها می‌سازیم). از این جهت همه اتفاق نظر داشتند که برای احترام به آن‌ها باید روی قبور آن‌ها چیزی بنا شود. در بسیاری از احادیث، روایات و منابع شیعی نیز جواز آرامگاه‌سازی را می‌توان یافت، از جمله شیخ طوسی (ره) روایتی را در تهذیب الأحکام از نبی مکرم (ص) آورده که که به حضرت علی (ع) فرمود: تو از دنیا می‌روی و قبور شما و قبور فرزندان شما، زیارتگاه شیعیان خالص ما می‌شوند «فیعمرون قبورکم و یكثرون زیارتها تقربا منہم إلی الله مودۃ منہم لرسولہ، أولئک یا علی المخصوصون بشفاعتی والواردون حوضی و هم زواری غدا فی الجنة.» و «شیعیان می‌آیند قبور شما را تعمیر و بازسازی می‌کنند قربۃ إلی الله ... شفاعت ویژه من شامل اینها خواهد شد و فردای قیامت در کنار حوض کوثر وارد بر من می‌شوید و در بهشت به زیارت من می‌رسند.» (شیخ الطوسی، ۱۳۷۶، ۲۲).

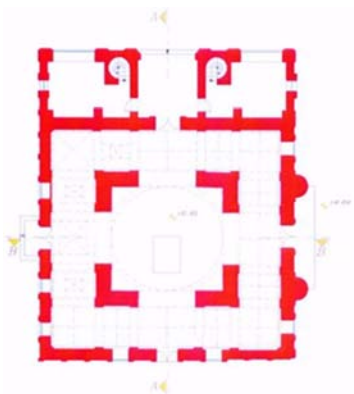
اهل تشیع معتقد هستند که تزئینات مفصلی نیز که در مقابر انجام می‌شود، جایز است و منع شرعی ندارد، زیرا همان طور که بدان اشاره شد، در قرآن کریم مقابر ائمه معصوم با عنوان بیوت الله معرفی شده و از شعائر دینی هستند. زینت کاری مقبره و حتی طلاکاری گنبد و ضریح نیز اصراف نیست. آیت ... مدرسی یزدی در سخنان خود می‌گوید: درست است

که می‌توان هزینه‌های زیادی که در مقابر ائمه خرج می‌شود، در امور دیگر خرج کرد؛ اما هنگامی که مصلحتی هست و در مقابل آن مصلحت بالاتری قرار دارد، باید به سراغ مصلحت بالاتر رفت و درباره تزئین و آراستن مقابر نیز مصلحت بالاتر، احترام به معصومین و ارزش قائل شدن برای آن‌ها بوده که مهم‌تر است (گفتگوی شخصی با آیت ... مدرسی یزدی، ۱۳۹۲). آیت ... مکارم شیرازی نیز عنوان می‌کند که به‌کارگیری انواع تزئینات در آرامگاه‌ها تا جایی اشکالی ندارد که به عنوان تعظیم شعائر الهی باشد. از نظر اصراف نیز، با توجه به آنکه ایجاد بناهای آرامگاهی مانند حرم حضرت معصومه برای چندین قرن پابرجا می‌ماند و نسل‌های زیادی از وجود آن‌ها بهره‌مند می‌شوند، هزینه‌های زیادی که خرج تزئینات و آراستن مقابر می‌شود، زیاد قابل توجه نیست (گفتگوی شخصی با آیت ... مکارم شیرازی، ۱۳۹۲).

معرفی مقابر: مقبره امام‌زاده محمد و ابراهیم، در روستای امام‌زاده، در فاصله ده کیلومتری ارومیه و درون قبرستان روستا قرار دارد. این بنا مهم‌ترین امام‌زاده در آذربایجان غربی است (عقایی، ۱۳۸۷: ۲۰۸، تصویر ۱).

تصویر ۱: مقبره امام‌زادگان محمد و ابراهیم، ارومیه (نگارندگان)

شکل ۱: پلان امام‌زاده محمد و ابراهیم ارومیه (مأخذ، آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی)

المهد الى اللحد...» است و کتیبه دوم چیزی از آن باقی نمانده و کاملاً از بین رفته است. آنچه که در بنای امامزاده محمد و ابراهیم اهمیت دارد، رعایت اصل تقارن در نمای خارجی و داخلی بنا و هم در تزئینات آن است؛ به طوری که این تقارن را می‌توان در نمای اصلی، مناره‌ها و ورودی‌های چهارگانه و تزئینات کاشی‌کاری و در دالان‌های چهارطرف و جرزهای چهارگانه و رسمی بندی‌های داخل بنا مشاهده کرد. در ضلع شرقی بنا بر روی کاشی‌های طاقنماهای دو طرف ورودی، در هر طرف کتیبه‌ای با عبارات «بسم الله الرحمن الرحيم، لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» مشاهده می‌شود (تصویر ۲).

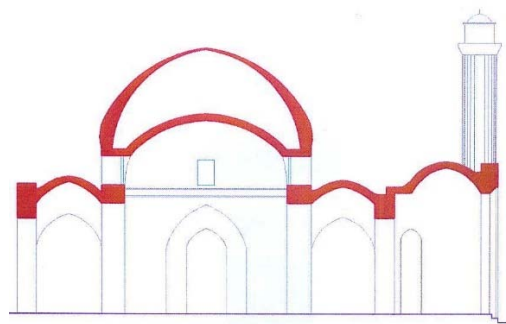
تصویر ۲: کتیبه‌های کاشی امامزاده محمد و ابراهیم (نگارندگان)

گنبد بنا نیز که کاملاً با کاشی‌های آبی رنگ پوشش یافته، حاوی کتیبه‌هایی به خط معقلی با کلمات «الله» و «محمد» و «علی» است.

تزئینات بنا: از جمله تزئینات امامزاده محمد و ابراهیم کاشی‌های آبی رنگ در جبهه اصلی مقبره و بر روی بدنه مناره‌ها و گنبد آن است. رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای این کاشی‌ها جلوه‌ای روحانی و خاص به مقبره بخشیده است. علاوه بر این دو رنگ غالب، از رنگ‌های زرد، سفید، سبز، قهوه‌ای و... نیز بهره برده‌اند. نقوش کاشی‌ها اغلب شامل طرح‌های هندسی ستاره‌ای و چلیپایی، نقوش گیاهی و کتیبه بوده که دو طرف ایوان ورودی و لچکی‌ها نیز مشاهده می‌شود. در سه نمای شرقی، جنوبی و غربی مقبره، کاشی‌کاری تنها در دو طرف درهای ورودی و درون طاقنماهای دو طرف به کار رفته است. از جمله تزئینات دیگر امامزاده محمد و ابراهیم، آجرهای لعاب‌دار سبز و آبی رنگ به صورت پیچ تزئینی و طرح‌های مثلثی شکل بر روی طاقنماها و نیم ستون‌های آجری چسبیده به دیوار در ضلع شرقی بناست. طاقنماهای تزئینی با قوس هلالی اضلاع مقبره نیز از دیگر تزئینات نمای خارجی بنا

بنا به گفته‌ای، چهار نسل قبل این امامزادگان به حضرت زین العابدین (ع) می‌رسد (بختیار، ۱۳۸۹: ۲۰۹). این بنا دارای پلانی مستطیل شکل به مساحت ۴۲۳ متر مربع است که از دو بخش ایوان و هسته اصلی تشکیل شده است (شکل ۱).

ورودی اصلی مقبره با دو مناره بلند در ضلع شمالی واقع شده که سراسر با کاشی‌های آبی رنگ پوشش داده شده است. هسته اصلی بنای امامزاده محمد و ابراهیم را گنبدخانه تشکیل می‌دهد که فرم مربع مستطیل با یک گنبد مرکزی دارد و مانند چهارطاقی‌های دوره ساسانی دارای چهار قوس جرزدار در چهار طرف است (شکل ۲).

شکل ۲: برش افقی امامزاده محمد و ابراهیم (مأخذ، آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی)

این قسمت را می‌توان به دو بخش فضای مرکزی و غلام‌گردش یا دالان پیرامونی تقسیم کرد. غلام‌گردش یا دالان مارپیچ مربع شکل، دارای طول و عرض ۳/۱ متر بوده و دارای پوشش طاق و تویزه است. برای احداث گنبد بنا به وسیله گوشواره‌هایی اتاق مربع را به هشت ضلعی تبدیل کرده‌اند. جرزهای چهارگانه که گنبد بر روی آن‌ها قرار گرفته است، در محل تقسیم مربع به هشت ضلعی دارای رسمی‌بندی‌های زیبای آجری است.

نمای داخلی مقبره، خصوصاً گنبد مدور آن با جرزهای چهارگانه که دارای رسمی‌بندی آجریست، از نظر تقسیم‌بندی و ترکیبات معماری، چشمگیر و خوش تناسب است. درون مقبره دارای فضای کافی برای اقامه نماز و زیارت امامزادگان است. پوشش و ضریح آب‌طلاکاری شده که در مرکز بنا و بر روی قبر دو بزرگوار قرار گرفته، حالت روحانی خاصی به این مکان داده است. در سمت جنوبی بنا منبری چوبی با پنج پله قرار داده شده و دارای دو کتیبه به شیوه مرصع کاری شده است که یکی از کتیبه‌ها سالم مانده و شامل حدیثی از پیامبر با مضمون: «اطلبو العلم من

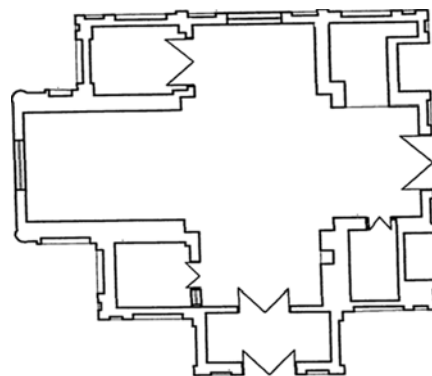
است. در نمای داخلی بنا تنها تزئین موجود استفاده از آجرهای رنگین در گوشواره‌ها و جرزه‌های چهارگانه و ایجاد رسمی‌بندی‌های زیبای آجری است. فضای زیرین گنبد با آجرکاری ظریف و به شیوه رگچین اجرا شده و در قسمت مرکز آن با آجرهای رنگین شمسه کاری زیبایی به صورت گلی ده‌پر ایجاد کرده‌اند.

امامزاده سراج‌الدین: بنای مقبره امامزاده سراج‌الدین در قسمت جنوب شرقی شهرستان ارومیه، در ۱۵ کیلومتری آن و در مسیر جاده ارومیه - اشنویه در روستای دیزج تکیه واقع شده است (تصویر ۳).

تصویر ۳: نمای کلی امامزاده دیزج تکیه (نگارندگان)

قرارگیری مقبره درون این روستا باعث شده که در بین مردم به امامزاده دیزج تکیه نیز معروف شود. امامزاده سراج‌الدین که امروزه درون حصار آجری و با قبور متعدد مربوط به اهالی روستا محصور شده، بنایی منفرد، با مصالح سنگ و آجر و از پلانی تقریباً چلیپایی بهره‌مند است (شکل ۳).

شکل ۳: پلان امامزاده سراج‌الدین (آرشیو میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی)

در این بنا تا ارتفاع تقریبی نیم متر از سه ردیف سنگ‌های منظم و تراش خورده برای پی بنا استفاده شده و بقیه قسمت‌های ساختمان مقبره را با آجرهای قرمز رنگی بنا کرده‌اند. بنا دارای دو ورودی در نمای

شرقی و شمالی است که ورودی اصلی آن در ضلع شرقی قرار دارد، این ورودی دارای اضلاعی پیش آمده است. ضلع جنوبی بنا نیز به مانند ضلع شرقی حالتی نیمه چلیپا دارد و دارای نمایی پنجره‌دار با طاق جناغی و پیش آمده است. در این نما دو نیم ستون آجری چسبیده به دیوار در دو ضلع دیوار قرار گرفته که در بالا و بر روی این نیم ستون‌ها به ارتفاع چندین متر دو مناره در دو طرف ساخته شده و در بالای آن‌ها کلاهک‌های فلزی نصب شده است. بنا دارای گنبدی کوتاه و ساده و تک‌پوش بوده که کل سطح آن و همچنین سقف مقبره که به صورت خریشته‌ای بنا شده، امروزه با ورقه‌ای فلزی پوشش داده شده است. فضای اصلی بنای امامزاده سراج‌الدین تقریباً حالت صلیبی یا چلیپایی شکل دارد و در اطراف فضای اصلی اتاق‌هایی در چهار طرف قرار گرفته است. این فضای چلیپایی شکل، متشکل از چهار طاق‌نمای سراسری و عمیق با قوس جناغی در چهار طرف است. سقف مقبره به کمک جرزه‌ها و پطاق در چهار طرف و تزئینات کاربردی پوشش داده شده و به کمک رسمی‌بندی‌ها و شمسه‌کاری‌های زیبایی آجری فضای زیرین آن تزئین شده است.

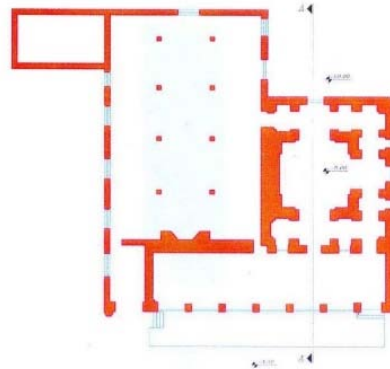
تزئینات بنا: درون فضای اصلی مقبره امامزاده سراج‌الدین به مانند دیگر مقابر این دوره زینت‌کاری‌ها و نقوش تزئینی مفصلی قابل مشاهده است. از جمله تزئینات درون بنا می‌توان به کاربردی و رسمی‌بندی‌های زیبای آن اشاره کرد که در زیر گنبد و گوشواره‌ها به اجرا درآمده و به فضای اصلی بنا جلوه خاصی بخشیده است. گچبری‌های رنگی به کار رفته با انواع نقوش متنوع در اطراف دیوارهای داخلی مقبره و زیر سقف آن نیز که جدیداً به اجرا درآمده‌اند، در نوع خود بی‌نظیر هستند. در قسمت بیرونی مقبره تزئین خاصی به چشم نمی‌خورد و تنها تزئینات نمای بیرونی بنای امامزاده سراج‌الدین، شامل طاق‌نماها و طرح‌های آجرکاری زیبایی است که بر بدنه مناره‌ها و دیوارهای اطراف مقبره نقش بسته است.

امامزاده اسحاق یا امامزاده کهنه شهر سلماس: این مقبره در کهنه شهر و در پنج کیلومتری شمال غربی شهرستان سلماس و در انتهای خیابان امام، درون قبرستان شهر واقع شده است. بنای امامزاده اسحاق از فاصله یک کیلومتری قابل رؤیت بوده و اولین ویژگی که در این آرامگاه خود نمایی می‌کند گنبد تازه تأسیس طلاایی آن است (تصویر ۴).

طرح فعلی امامزاده از یک گنبدخانه که قسمت قدیم بناست و یک پیش فضای ورودی در ضلع جنوبی گنبد خانه و یک فضای جانبی به عنوان مسجد در غرب گنبد خانه تشکیل شده است (شکل ۴).

تصویر ۴: امامزاده اسحاق سلماس (نگارندگان)

شکل ۴: پلان امامزاده اسحاق (آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی)

تصویر ۵: نیم کاسه‌های قوسی برای اجرای پوشش سقف امامزاده اسحاق (نگارندگان)

این بنا در طول تاریخ دچار تغییرات اساسی شده و از وضعیت معماری قدیمی آن شواهدی در دست نیست. مصالح به کار رفته در پی بنا، از سنگ‌های لاشه‌ای و تخته سنگ‌های بزرگ بوده و دیوارها و طاق و گنبد بنا نیز با آجرهای چهار گوش ساخته شده است. قسمت اصلی مقبره که به دوره قاجار تعلق دارد، در پشت ایوان و شرق مسجد قرار گرفته است. این ایوان و مسجد تازه تأسیس بوده که در سال ۱۳۴۸ به بنا افزوده شده و تنها مقبره چهارضلعی گنبددار آن متعلق به دوره قاجار است (بحرینی، ۱۳۸۱: ۴). این قسمت به صورت یک چهارطاقی بنا شده که از سه طرف غرب و شمال و جنوب با یک راهرو الحاقی محاط شده است و دارای دو در ورودی در جهت جنوبی منتهی به ایوان و یک در الحاقی دیگر جهت ورود از امامزاده به مسجد غربی آن است. گنبدخانه متشکل از چهار طاق جناغی آجری در چهار جهت است که گنبدی آجری با خیز نسبتاً کمی بر روی این طاق‌ها و سه کنج‌ها استوار شده است. ضریح جدید امامزاده در فضای مرکزی قرار دارد که مکان توجه و تمرکز است که در زیر آن چهار قبر مربوط به چهار امامزاده مذکور در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. فضاهای پیرامونی ضریح برای عبادت زائران دور هسته اصلی مرکزی را پوشش داده، به طوری که سیستم سازه‌ای آن‌ها به نوعی پشتیبان فضای مرکزی است. این فضا شامل سه دهانه یا راهرو با طاق‌های جناغی و آجرکاری خفته و راسته، در سه ضلع شمالی، جنوبی و شرقی است و عرض متوسط این دهانه‌ها برابر با ۳ متر است. فضای بین چهار طاق‌ها با ایجاد چهار گوشواره در چهار طرف و همچنین با کمک چهار نیم‌کاسه هلالی شکل پوشش داده شده است (تصویر ۵).

تزئینات بنا: بر اساس گزارش‌های موجود در سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی و آرشیو سازمان اوقاف استان، کل قسمت‌های ازاره بنا را در ابتدا با کاشی‌کاری‌های متنوع از دوره قاجار زینت داده بودند. علاوه بر استفاده از کاشی برای آرایش معماری مقبره، تزئینات گچبری‌های مفصلی نیز در نمای داخلی این بنا به کار گرفته شده بود. امروزه از این تزئینات خبری نیست و ازاره بنا با سرامیک پوشیده شده و گچبری‌های قدیمی بنا نیز کنده و گچکاری‌های جدید جایگزین آن شده است. در حال حاضر آجرکاری با طرح‌های خفته و راسته، لوزی مانند و زیگزاگی و طاق‌نماها تنها زینت قسمت‌های مختلف بنای امامزاده کهنه را در بر می‌گیرد.

مقبره آل یعقوب خوی: پس از ضعف دنبلیان در شهر خوی دو خانواده که دارای نفوذ و قدرت زیادی بودند، جانشین آن‌ها شدند؛ یکی از این دو خانواده آل یعقوب از اولاد زاهد و عالمی مشهور یعنی آقا میر یعقوب بودند. آل یعقوب از شاگردان سید مهدی بحر العلوم در نجف بود که تصمیم می‌گیرد بعد از اتمام تحصیلات در نجف بماند، ولی استادش او را به مراجعت به خوی امر می‌کند، پس از بازگشت به خوی مشغول قضاوت می‌شود (آقاسی، ۱۳۵۰: ۵۶۲). بر اساس کتیبه روی سنگ قبر، سید یعقوب در سال ۱۲۵۴ هجری قمری وفات کرد. در سال ۱۲۹۴ ه.ق فردی خیر از اهالی خوی به نام حاج حسنعلی که مقیم عثمانی بود با مساعدت حاج میر اسماعیل فرزند آقا میر یعقوب ساختمان جدیدی را بر مزار ایشان ساختند (نصیری، ۱۳۸۱: ۱۲۵). بنابراین، معماری امروزه مقبره آل یعقوب متعلق به تاریخ ذکر شده و مربوط به دوره قاجار است. بر روی گچبری‌ها و کاشی‌کاری‌های مقبره نیز سال ۱۲۹۳ و ۱۲۹۴ ه.ق مشاهده می‌شود مبنی بر اینکه تزئینات بنا نیز در زمان ساخت بنا انجام شده است. این بنا امروزه در خیابان طالقانی و رو به ضلع غربی بازار و در داخل بافت قدیم شهر قرار گرفته است (تصویر ۶).

ابعاد مقبره ۱۲/۴۰ × ۱۴/۵۰ است. ورودی اصلی مقبره در ضلع شرقی بنا و با طاق هلالی رفیعی پوشیده شده که به یک هشتی یا کفش‌کن ختم می‌شود. نمای این ورودی با کاشی زینت یافته است. بر روی کاشی‌ها کتیبه‌هایی شامل آیاتی از قرآن کریم و احادیث نبوی از جمله حدیث معروف ((انا مدینه العلم و علی بابها)) نگاشته شده است. ضلع چپ ورودی اصلی به چند قاب مستطیلی تقسیم شده که درون هر یک از آن‌ها یک پنجره چوبی بزرگ واقع شده است. قسمت بالایی هر کدام از پنجره‌ها با تزئینات کاشی‌کاری هفت رنگ آرایش شده که دارای نقوش اسلیمی و نقش شیر و خورشید به صورت قرینه و در حالت‌های نیم‌رخ و تمام‌رخ هستند (تصویر ۷).

بنای مقبره آل یعقوب دارای یک مناره رفیع استوانه‌ای شکل است که از آجر ساخته شده و امروزه کلاهکی فلزی بر بالای آن قرار داده‌اند. از قسمت کفشکن یا هشتی مقبره برای ورود به گنبدخانه، دو در تعبیه شده که درب ضلع جنوبی آن به اتاقی در سمت شرقی گنبدخانه باز می‌شود. این اتاق در حال حاضر مخصوص خانم‌ها و برای زیارت، ادعیه خوانی و نماز خواندن آن‌ها در نظر گرفته شده است که به احتمال از

ابتدا نیز همین کاربری را داشته است. ورودی دیگر کفشکن در راستای ورودی اصلی مقبره واقع شده که به فضای نسبتاً بزرگی در سمت شمالی گنبدخانه ختم می‌شود (شکل ۵).

تصویر ۶: مقبره آل یعقوب خوی (نگارندگان)

تصویر ۷: قسمتی از تزئینات کاشی‌کاری مقبره آل یعقوب (نگارندگان)

شکل ۵: پلان مقبره آل یعقوب (آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی)

آزاره‌های این سالن مستطیلی شکل دارای تزئینات کاشی‌کاری بوده و منبر چوبی و سه پله‌ای مقبره نیز در این قسمت قرار داده شده است. از این فضا برای نمازخانه استفاده می‌شده است. محل اقامه نماز در سمت راست، به قسمت اصلی مقبره یعنی گنبدخانه ختم می‌شود که ارتباط این دو با هم از طریق در چوبی سه اشکوبه‌ای با طاق هلالی بزرگی امکان‌پذیر است. گنبدخانه نقشه هندسی منظمی ندارد و تقریباً حالتی چلیپایی شکل دارد. طاق‌نماهای چهار طرف از جنس آجر و ملات ساروج بوده و گنبد کوچک بنا با استفاده از کاربردی بنا شده است (تصویر ۸).

تصویر ۸: فضای زیر گنبد مقبره آل یعقوب (نگارندگان)

در وسط گنبدخانه قبر آقا میر یعقوب وفات یافته به سال ۱۲۵۴ ه. ق قرار گرفته است که بر روی قبر او ضریحی آهنی قرار داده‌اند. گنبدخانه از سمت شرقی از طریق یک در چوبی و طاق هلالی بلندی که دارای تزئینات گچبری بسیار زیبایی است، به اتاق مخصوص خانم‌ها می‌رسد. درون این طاق گچبری نفیسی به اجرا در آمده است؛ نقوش پرندگان و گل و گیاه موجود در این حاشیه گچبری شده می‌تواند یکی از ارزش‌ترین نمونه‌های گچبری دوره قاجار به شمار آید. تاریخ اجرای گچبری در کتیبه‌ای در زیر طاق قوسی به صورت «یادگار غلام علی ۱۲۹۴» در دو طرف دیده می‌شود.

تزئینات بنا: در مقبره آل یعقوب خوی، اوج تزئینات معماری متعلق به دوره قاجار را می‌توان مشاهده کرد. در این بنا انواع تزئینات از جمله، کاشیکاری، آینه‌کاری، گچبری، آجرکاری، کتیبه‌نگاری و ... به کار گرفته شده است. آزاره‌های مقبره آل یعقوب با کاشی‌های هفت رنگ و با نقوش متنوعی از جمله نقوش هندسی، اسلیمی، گل و گلدان و پرندگان

گونگون به صورت قرینه، جلوه خاصی به فضای اندرونی بنا بخشیده است. رنگ زرد این کاشی‌ها، همچنین نقوشی همچون نقش شیر و خورشید نشان از تزئین بنا در همان زمان ساخت خود یعنی در دوره قاجار است. کاربردی‌های به کار رفته در زیر گنبد مقبره کلاً با آینه‌کاری‌های مفصل پوشش داده شده است. از جمله تزئین دیگر بنا گچبری‌های مفصل زیرین طاق هلالی اتاق خانم‌ها است. در بالای آزاره‌های کاشی‌کاری شده دو طرف این طاق، نقوش گچبری شده به صورت قرینه از قسمت پایین شروع شده و تا انتهای طاق قوسی ادامه پیدا کرده است. نقوش در ابتدا شامل دو نقش طاووس به صورت قرینه رو به روی هم در هر دو طرف است؛ سپس در بالای این طاووس‌ها دو پرند دیگر، آن هم به صورت قرینه و بعد از آن نقش هارپی‌ها و نقش دو فرشته بالدار در حال حمل شیئی شبیه به ضریح به صورت برجسته نقش بسته‌اند. پس از این نقوش، قسمت قوس در ورودی تا انتهای آن با نقوش اسلیمی و گل و گیاه گچبری شده است که در لابه لای این نقوش و تزئینات آینه‌کاری محدودی نیز دیده می‌شود. علاوه بر این موارد، بر روی بدنه بنا و مناره آن نیز تزئینات آجرکاری مشاهده می‌شود.

یافته‌ها و تحلیل داده‌های معماری: همان‌طور

که از نظر گذراننده شد، در این مقاله مقابر شیعی دوره قاجار استان آذربایجان غربی بررسی شدند. در معماری و ساختمان این دسته از بناها عناصر و ویژگی‌هایی نمایان می‌شود که به نوعی در ارتباط کامل با آموزه‌ها، احکام و اعتقادات شیعی بوده که در زیر به معرفی و تحلیل آن‌ها اقدام می‌شود.

الف) نوع کارکرد: مقابر از نظر شخصیت دفن

شده در آن به دو گروه اصلی تقسیم می‌شوند: الف) مقابر مذهبی و ب) مقابر غیر مذهبی یا شخصی. مقابر مذهبی به بناهایی گفته می‌شود که شخصیت مدفون در آن یا امام‌زاده و از اهل بیت (ع) است یا مربوط به یک عارف و قدیسی است که مورد احترام و زیارت مردم واقع شده است. این گروه از مقابر اغلب توسط عموم مردم و پیروان آن‌ها ساخته می‌شوند، اما در مقابر غیر مذهبی فرد مدفون یا یک شخصیت سیاسی مانند حکام و بزرگان یا یک شخصیت اجتماعی چون شاعران و ... است. این دسته از مقابر و آرامگاه‌ها اغلب توسط خود فرد همچون حاکمان و امیران و نزدیکان آن‌ها ساخته می‌شود که برای مثال می‌توان به مقبره سلطان سنجر در مرو و گنبد غازان خان در شنب غازان

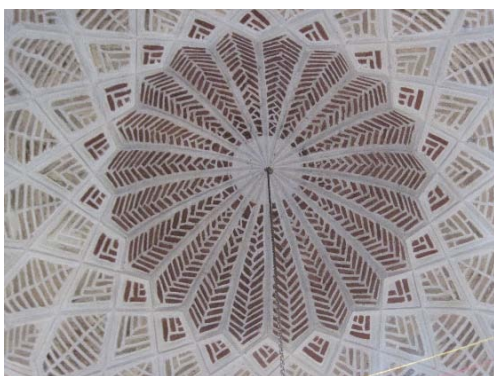
شهری عنوان می‌کند: «اماکن زیارتی، مراکز سیاسی نیز محسوب می‌شوند؛ تقویت این پایگاه‌ها تقویت نظام مبتنی بر آرمان‌های اهل بیت است.»

تصویر ۹: قسمتی از گچبری مقبره آل یعقوب (نگارندگان)

تصویر ۱۰: آجرکاری رنگی سه کنج امامزاده محمد (نگارندگان)

تصویر ۱۱: شمسی‌کاری زیر گنبد امامزاده سراج‌الدین (نگارندگان)

(محمدی ری شهری، ۱۳۹۰، ۱۴۰ - ۱۴۶). مراجع تقلید شیعه همچون آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله علوی گرگانی، آیت‌الله مدرس یزدی و... نیز عنوان می‌کنند که استفاده از انواع هنرهای اسلامی در مقابر نوعی احترام به معصومین (علیهم‌السلام) و ارزش قائل شدن برای آن‌ها را می‌رساند و کاربرد آن‌ها جایز بوده

تبریز و همچنین گنبد سلطانیه اشاره کرد که در دوران حکمرانی‌شان و به دستور آن‌ها چنین بناهای آرامگاهی باشکوهی ایجاد شده است. همان‌طور که ذکر شد مراجع عظام تقلید شیعه کراهت ساخت مقبره را تنها برای افراد عوام می‌دانند و معتقد هستند که ساخت آن برای انبیاء و اولیاء نه تنها کراهت ندارد، بلکه مستحب نیز است. شیعیان که محب اهل بیت پیامبر هستند، آن‌ها را قرآن ناطق و شعائر الهی در زمین معرفی و عنوان می‌کنند که آرامگاه‌سازی برای این بزرگان دینی در دنیای امروزی که خطر کفار، اسلام را تهدید می‌کند و همچنین در برابر تبلیغات تخریب‌گرایانه سلفی‌ها، امری لازم و ضروری است. با توجه به آنچه که ذکر شد، مقابر شیعی با توجه به دیدگاه‌های آن‌ها، اکثراً مقابر مذهبی و به اهل بیت پیامبر (ص) تعلق دارند. از مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی نیز تمامی آرامگاه‌های مربوط به اهل تشیع، در گروه مقابر مذهبی جای می‌گیرند.

ب) تزئینات: در بناهای آرامگاهی شیعی از قرون اولیه اسلامی تا امروز از مهم‌ترین و پرکاربردترین تزئینات هر دوره، برای زینت‌دهی استفاده شده، همچنانکه در مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی نیز این ویژگی قابل رؤیت است و در آن‌ها انواع هنرهای کاشیکاری، گچبری، آینه‌کاری، تلفیق آجر و کاشی و... مشاهده می‌شود. در مقبره آل یعقوب خوی کاشی‌کاری به رنگ زرد که غالب در نقوش کاشی‌های قاجاری است، کل نمای بیرونی و ازاره درونی بنا را پوشانده و آینه‌کاری مفصل زیر گنبد جلوه‌ای روحانی و خاص به بنا بخشیده است. گچبری‌های این مقبره نیز با نقوش اسلیمی و موجودات زنده از شاهکارهای دوره قاجار محسوب می‌شود (تصویر ۹).

در امامزاده محمد و ابراهیم ارومیه نیز کاشی‌های آبی رنگ بر قسمت‌هایی از نمای بیرونی بنا و آجرهای رنگین در نمای درونی نقش بسته و در امامزاده اسحاق و امامزاده سراج‌الدین نیز رسمی‌بندی‌ها و کاربندی‌ها و تزئینات گچی زیبایی، زینت بخش نمای درونی این بناها است (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

به کارگیری تزئینات در مقابر شیعی از نوع آموزه‌ها و دیدگاه‌های آن‌ها نسبت به این دسته از بناها سرچشمه می‌گیرد. همان‌طور که ذکر شد، شیعه معتقد است که زینت‌کاری در مقابر و آراستن آن‌ها به نوعی نمایش قدرت مسلمانان و تمدن اسلامی در برابر کفار و اندیشه‌های افراطی سلفیان سنی مذهب و نشانه ارادت شیعیان جهان و تمسک به خدا، پیامبر و اهل بیت پیامبر بوده و همان‌طور که آیت‌الله محمدی ری

حتی یردا علی الحوض و علی مع القرآن و القرآن مع علی « (نجفی، ۱۳۸۱، ۶۵). و به عقیده برخی گلدسته‌ها را دو یار واقعی خدا، دو آفریده کامل حق، یعنی محمد و علی می‌دانند. در روایت داریم که پیامبر گرامی اسلام فرمود: یا علی کسی خدا را نشناخت، جز من و تو، کسی تو را نشناخت، جز خدا و من و کسی مرا نشناخت، جز خدا و تو. حال گنبد و گلدسته، یعنی خدا و محمد و علی کنار هم قرار گرفته‌اند. به طور کلی می‌توان دلایل قانع کننده‌ای در رابطه با وجود مناره و منبر در مقابر شیعی آذربایجان غربی یافت، به طوری که در امامزاده محمد و ابراهیم و امامزاده اسحاق ارومیه دو مناره و در مقبره آل یعقوب خوی تنها یک مناره قرار گرفته است (تصویر ۱۲).

منبر نیز در تمامی مقابر قرار گرفته و در کنار مناره، آن‌ها را می‌توان عنصری از عناصر معماری مقابر شیعی به شمار آورد (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۲: مناره مقبره آل یعقوب (نگارندگان)

تصویر ۱۳: منبر چوبی امامزاده سراج‌الدین (نگارندگان)

و هیچ منع شرعی ندارد. از علی بن جعفر نقل است که از برادرش امام موسی کاظم (ع) درباره نماز در مساجدی که دیوارهای آن نقش دارد و در قبله‌اش آیاتی از قرآن یا احادیثی از پیامبر نوشته شده، سؤال کرد امام در جواب فرمود که نماز در این نوع مساجد اشکالی ندارد. شخصی از اصحاب امام صادق (ع) درباره نماز در مساجد تصویردار و نقش‌دار سؤال کرد و حضرت در جواب فرمود: من این گونه مساجد را دوست ندارم، ولی اکنون اشکال ندارد. ائمه اطهار بر زینت مساجد ایرادی نگرفته‌اند و بنابراین، بهره‌گیری از آن‌ها در مقابر نیز ایرادی ندارد (گفتگوی شخصی با مراجع عظام تقلید شیعه، ۱۳۹۲).

ج) مناره و منبر: هر چند ماده اصلی مناره (نور) در قرآن آمده، ولی خود کلمه مناره در قرآن نیامده و در نهج‌البلاغه و احادیث اسلامی نیز بارها از آن یاد شده است. این کلمه در نهج‌البلاغه ۱۴ بار آمده است (نجفی، ۱۳۸۱: ۶۴). مناره یک بخش ضروری برای مسجد نیست، اما به ندرت حذف می‌شود، زیرا معتبرترین و معنوی‌ترین بنای هر شهر یا روستا یا محله است. مناره بنا را از همه عمارت‌های مشابه متمایز می‌کند. بسیاری از مناره‌ها بیشتر از بنای مسجد باقی مانده‌اند و این به دلیل آن است که استعداد، دانش و مهارت‌های فنی و تزئینی بسیاری در آن به کار رفته است (پروچازکا، بهومیل، ۱۳۷۳: ۵۸). بنا بر فتاوی مراجع عظام تقلید، با توجه به آنکه در مقابر مذهبی نیز راز و نیاز و مناجات با خداوند و نماز و مناسک مذهبی انجام می‌شود، وجود منبر و مناره در این دسته از بناها نیز به مانند مساجد منافاتی با شریعت اسلامی ندارد و با توجه به اینکه در هیچ یک از روایات و احادیث در ایجاد یا عدم ایجاد مناره و منبر در مقابر سخن به میان نیامده و نهی نشده، پس هستی یا نیستی آن‌ها در مقابر منافاتی با شریعت اسلامی نداشته و ایرادی ندارد (گفتگوی شخصی با آیت ... مکارم شیرازی و علوی گرگانی و مدرسی یزدی، ۱۳۹۲).

همچنین وجود دو مناره یکی در راست و دیگری در چپ مسجد، یکی نماد و سمبل اعتقاد به قرآن و دیگری سمبل و نماد اعتقاد به اهل بیت پیامبر (ص) است که هر دو چراغ راه سالکان و منزلگه توحید هستند. شیعیان به پیروی از پیامبر اکرم (ص) می‌گویند برای وصول به حقیقت و تداوم اسلام، ایمان به کتاب خدا و اهل بیت (علیهم السلام) لازم است؛ «انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی لن یفترقا

د) شعائر مذهبی و کتیبه‌ها: مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی مشخص می‌کند که در بناهای مربوط به تشیع نوع کتیبه‌ها و شعائر مذهبی به کار گرفته شده نسبت به بناهای آرامگاهی اهل سنت تفاوت آشکاری دارد و به نوعی از اعتقادات دینی آن‌ها سرچشمه می‌گیرد. در امامزاده محمد و ابراهیم ارومیه، بر روی کاشی‌های گنبد و بدنه بنا، کتیبه‌هایی شامل عبارات: «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» و «الله، محمد، علی» نگاشته شده که تداعی کننده مذهب شیعه است. در مقبره آل یعقوب علاوه بر کتیبه‌های کاشی شامل آیات قرآنی، حدیث معروف «أنا مدينة العلم وعلی بابها» در لچکی‌های دو طرف سر در اصلی آن، به رنگ سیاه بر روی زمینه سفید کاشی نقش بسته است (تصویر ۱۴).

مساجد انجام می‌شود، از نظر شیعه مستحب است که در مقابر نیز به آن‌ها عمل شود. با توجه به این، شاید بتوان عنوان کرد که عدم قرارگیری ورودی مقابر شیعی در جهت شمال، به دلیل نماز خواندن و قرائت قرآن و... در این مکان‌ها است. البته امامزاده اسحاق سلماس که ورودی اصلی آن از طرف جنوبی است، نمونه‌ای استثنایی و به این دلیل بوده که درون خود امامزاده اسحاق نماز و تلاوت قرآن انجام نمی‌شود، بلکه در مسجد غربی بنا، که ورودی‌ای نیز از آنجا به داخل مقبره تعبیه شده، نماز و قرآن خوانده می‌شود.

از طرف دیگر برخی از روایات نیز به ایستادن زائر در جهت قبله و رو به ضریح اشاره دارند که می‌تواند دلیلی بر قرارگیری ورودی مقابر شیعی در جهت شمالی باشد.

تصویر ۱۴: کتیبه‌های کاشی بالای سردر مقبره آل یعقوب (نگارندگان)

وجود چنین کتیبه‌هایی در هر بنا نشان از تعلق آن به مذهب شیعی دارد.

ه) ورودی مقابر: ورودی مقابر شیعی دوره قاجار آذربایجان غربی، عموماً در جبهه شمالی بنا قرار دارد؛ به طوری که زائر پس از عبور از سردر، در مقابل ضریح و رو به قبله قرار می‌گیرد. در امامزاده محمد و ابراهیم ورودی اصلی همراه با ایوان بلند آن در جبهه شمالی قرار گرفته و در امامزاده سراج‌الدین یا دیزج تکیه نیز، که دو ورودی از شرق و شمال دارد، ورودی اصلی آن در ضلع شمالی است. در مقبره آل یعقوب خوی ورودی اصلی از جانب شرق است که در ابتدا به نمازخانه می‌رسد و از این قسمت و در دیوار شمالی و رو به قبله، اشکوبه‌ای برای دسترسی به ضریح ایجاد کرده‌اند و در این حالت نیز زائر در جهت قبله و رو به ضریح قرار می‌گیرد. در مساجد ایران محراب در جبهه جنوبی بنا و ورودی مسجد نیز در یکی از جهات دیگر قرار می‌گیرد؛ بدین صورت فردی که قصد ادای نماز را دارد، رو به محراب و در جهت قبله می‌ایستد. همان‌طور که قبلاً ذکر شد اعمالی که در

برای مثال امام صادق (ع) به محمد بن مسلم - که از اصحاب بزرگ اوست، چنین دستورالعمل می‌دهد: «هر گاه به زیارت مرقد امیرالمؤمنین علیه السلام رفتی، غسل زیارت کن، پاکیزه‌ترین جامه‌هایت را بپوش، بوی خوش و عطریات استعمال کن، با آرامش و وقار و آرام آرام حرکت کن، وقتی به باب السلام رسیدی، رو به قبله بایست و سه بار تکبیر بگو، آن گاه زیارت را بخوان...». (حر عاملی، ۱۴۱۴، ج ۵: ۱: ۳۰۵) با توجه به این موارد به نوعی می‌توان به دلیل قرارگیری ورودی مقابر شیعی در جانب شمالی بنا پی برد.

ز) نمازخانه: زائرین شیعی علاوه بر زیارت قبر، آداب و اعمالی را نیز در جهت هر چه مقبول واقع شدن زیارت خود انجام می‌دهند که از جمله این آداب، نمازخوانی و تلاوت آیات قرآن است؛ در واقع شیعه معتقد است که مقابر نیز در جهان اسلام نقشی به مثابه مساجد را داراست و تمامی اعمالی را که در مساجد انجام می‌شود، در مقابر نیز مستحب است که بدان‌ها عمل شود. دعا و تلاوت و عبادت کنار قبور

فضیلت و ثواب زیادی دارد، از جمله در حرم‌های مطهر معصومان غیر از نماز واجب، خواندن نماز و اهدای آن به روح امام یا شخصیتی که مورد زیارت است، فضیلت دارد و به آن نماز زیارت گفته می‌شود که دو رکعت، گاهی هم چهار رکعت یا شش رکعت (دو رکعت دو رکعت) است و اغلب توصیه شده پس از زیارت خوانده شود و بعد از آن نماز، حاجت‌ها را از خدا بطلبند. امام باقر (ع) هم درباره زیارت اباعبدالله الحسین و دعا در حرم او می‌فرماید: «مَا مِنْ أُمَّةٍ أَتَاهُ يَصِلِيَّ عِنْدَهُ رَكَعَتَيْنِ أَوْ أَرْبَعًا ثُمَّ سَأَلَ اللَّهَ حَاجَتَهُ إِلَّا قَضَاهَا» ((«هیچ کس نیست که کنار قبر آن حضرت برود و دو رکعت یا چهار رکعت نماز بخواند و از خداوند حاجتش را بطلبد، مگر آنکه خداوند آن را برآورد» (حرعاملی، ۱۴۱۴، ج ۱: ۴۰۷). آیت ... خوئی نیز در خصوص اعمال و مناسکی که در آرامگاه‌ها انجام می‌شود، در خصوص اقامه نماز می‌فرماید: «نماز خواندن در زیارتگاه‌های ائمه علیهم السلام مستحب است، بلکه گفته‌اند که افضل‌تر از نماز خواندن در مساجد است و روایت شده که نماز در کنار قبر علی (ع) برابر با دو صد هزار نماز است (خوئی، ۱۴۱۰: ۵۶۲).

بنابراین، در مقابر شیعی، فضایی را برای اقامه نماز و از بخشی از خود مقبره برای نماز خواندن استفاده می‌کنند. در مقبره آل یعقوب نیز همان‌طور که بررسی شد، از فضای مستطیل شکل سالن شمالی اتاق ضریح به‌منظور برپایی نماز بهره می‌برند، درون امامزاده محمد و ابراهیم و امامزاده سراج‌الدین را فرش انداخته‌اند که در امامزاده محمد و ابراهیم از فضای زیر چهارطاق و دالان یا راهروی اطراف و در امامزاده سراج‌الدین نیز از فضای زیر چهار طاق عمیق آن برای اقامه نماز بهره می‌برند. امامزاده اسحاق نیز با توجه به این که فضای اندرونی محدودی دارد، همان‌طور که ذکر شد برای برپایی نماز مسجدی در جهت غربی آن احداث شده است.

نتیجه‌گیری

معماری مقابر در بین گونه‌های مختلف معماری اسلامی جایگاه خاصی دارد؛ این گونه از معماری ارتباط مستقیمی با اعتقادات داشته و از جنبه‌های مختلف تاریخی، هنری، اجتماعی و اقتصادی قابل بررسی است. بررسی بناهای آرامگاهی شیعی استان آذربایجان غربی مشخص می‌کند که بین آموزه‌ها و احکام و معماری دینی رابطه تنگاتنگی وجود دارد و می‌توان گفت ویژگی‌ها، عناصر و تزئینات معماری از

نوع اعتقادات مذهبی سرچشمه می‌گیرد. از نظر فروع و احکم دینی، اهل تشیع معتقد است که ساخت و ساز بر روی قبور کراهت دارد، اما کراهت از نگاه شیعی، آرامگاه‌های مربوط به اهل بیت پیامبر (ص) را شامل نمی‌شود و معتقدند که آرامگاه‌سازی برای انبیاء و اولیاء جایز بوده و این اقدام را امری مستحب مؤکد معرفی می‌کنند. شیعه بر این باور است که ساخت این دسته از بناها نه تنها منع شرعی ندارد، بلکه موجودیت آن‌ها نوعی تبلیغ دین اسلام بوده و نشانه احترام به بزرگان دینی و نوعی مقابله با تبلیغات تخریبی کفار نیز است. شیعه، اهل بیت (علیهم السلام) را شعائر الهی و قرآن ناطق معرفی می‌کند و وجود آرامگاه را تنها برای آن‌ها الزامی و مستحب می‌داند و همان‌طور که بررسی مقابر آذربایجان غربی مشخص شد، تمامی این بناها در دسته مقابر مذهبی جای دارند. شعائر مذهبی و کتیبه‌هایی را که نیز در مقابر شیعی به کار رفته، ولایت‌مداری اهل بیت (ع) را تجلی می‌بخشد و به نوعی نمایش اعتقادات شیعی بر بدنه این بناهاست. کتیبه‌هایی همچون «انا مدینه العلم و علی بابها»، «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله» و «الله، محمد، علی» از آموزه‌های شیعی سرچشمه گرفته و تداعی‌کننده این مذهب است. تزئین کاری مفصل مقابر شیعی نیز به نوعی نشان‌دهنده ارادت آن‌ها به ائمه است و به همین دلیل از تمامی هنرهای اسلامی در جهت هرچه بیشتر تزئین کردن بناها بهره می‌برند. در مقابر شیعی از قرون اولیه اسلامی تا امروز، از مهم‌ترین و پرکاربردترین تزئینات هر دوره، به‌منظور زینت‌دهی استفاده شده است. شیعه معتقد است که زینت‌کاری در مقابر و آراستن آن‌ها به نوعی نمایش قدرت مسلمانان و تمدن اسلامی در برابر کفار و نشانه ارادت شیعیان جهان و تمسک به خدا، پیامبر و اهل بیت پیامبر او است. شیعیان، همچنین استفاده از انواع هنرهای اسلامی در مقابر مذهبی را نوعی احترام به معصومین (علیهم السلام) و ارزش قائل شدن برای آن‌ها را می‌پندارند؛ همان‌طور که در مقابر دوره قاجار آذربایجان غربی نیز این آموزه‌ها و احکام تأثیرات خود را نشان داده و در آن‌ها انواع هنرهای کاشیکاری، گچبری، آینه کاری، تلفیق آجر و کاشی و... مشاهده می‌شود. حضور عناصری همچون مناره، منبر و نمازخانه در معماری مقابر با توجه به فرموده مراجع عظام تقلید به این دلیل است که شیعیان به آرامگاه‌ها به مثابه مساجد می‌نگرد و معتقد است که تمامی اعمالی که در مساجد انجام می‌شود در مقابر نیز

می‌توان اجرا کرد. در نهایت با توجه به پژوهش انجام شده، پژوهشگر درصدد پاسخ‌گویی به پرسش‌های مطرح شده در اول پژوهش است:

سؤال ۱: میزان تأثیر آموزه‌های مذهب تشیع در ویژگی‌های معماری و تزئینات بناهای آرامگاهی آذربایجان غربی چگونه است؟

بر اساس مطالعات انجام شده، آموزه‌های مذهبی تشیع به طور آشکاری در بناهای آرامگاهی منطقه آذربایجان غربی ملاحظه می‌شود. همان‌طور که ذکر شد، مقابر شیعی دوره قاجار آذربایجان غربی اکثراً مقابر مذهبی است. با توجه به دیدگاه شیعیان، به‌کارگیری مناره، منبر، نمازخانه و همچنین تزئینات مفصل از جمله کاشیکاری، آینه‌کاری و گچبری در معماری مقابر ایرادی ندارد. ورودی مقابر شیعی معمولاً در جهت شمالی و رو به قبله قرار دارد، همچنین شعائر و کتیبه‌های موجود در مقابر شیعی تداعی‌کننده مذهب شیعی و موافق با نوع دیدگاه آن‌ها است.

سؤال ۲: بین آموزه‌ها و احکام شیعی و هنر و معماری مقابر آذربایجان غربی چه رابطه‌ای وجود دارد؟

بر اساس پژوهش انجام شده، بین دیدگاه‌های شیعی و ویژگی‌های معماری مقابر آذربایجان غربی و به طور کلی مقابر ایران، چه از نظر کمی و چه از نظر کیفی، رابطه تنگاتنگی وجود دارد به طوری که هنر و معماری به کار رفته در بناهای آرامگاهی ایران را می‌توان با عنوان هنر شیعی نام برد.

منابع

- قرآن کریم
آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی
آقاسی، مهدی (۱۳۵۰). *تاریخ خوی*. تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
انصاری قرطبی، محمد بن احمد (۵۱۴ه.ق). *تفسیر قرطبی*، چاپ دوم، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
بحرینی، حسین (۱۳۸۱). *امامزاده کهنه شهر (تازه شهر) سلماس*، شورای ثبت آثار ملی شمال غرب، میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی.
بختیار، افشین (۱۳۸۹). *ایران گهواره تمدن*، چاپ سوم، تهران: خانه فرهنگ و هنر گویا.
پوپ، آرتور (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران*، جلد هشتم، تهران: علمی و فرهنگی.
چازکا، پرو و بهومیل، امجد (۱۳۷۳). *معماری مساجد جهان*، ترجمه حسین سلطانزاده، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.

حاتم، غلامعلی (۱۳۷۹). *معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان*، چاپ اول، تهران: جهاد دانشگاهی.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). *وسایل الشیعه فی تحصیل احکام الشریعه*، جلد ۱۴، قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام لاحیاء التراث.

حسینی عاملی، محمد جواد (۱۳۲۴). *مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه*، بیروت: نشر دارالاحیاء التراث العربی.

خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۰). *منهاج الصالحین*، قم: مدینه العلم.

سبزواری، محمد باقر (۱۳۸۲). *ذخیره المعاد فی شرح الارشاد*، قم: مؤسسه آل‌البتیت.

شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۶). *تهذیب الاحکام فی شرح المقننه*، جلد ۶، تهران: نشر مکتبه الصدوق.

طاهری خرم‌آبادی، حسن (۱۳۸۷). *تبرک و قبور*، چاپ سوم، قم: مؤسسه بوستان کتاب.

عقابی، محمد مهدی (۱۳۸۷). *دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)*، چاپ دوم، تهران: سوره مهر.

محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۹). *میزان الحکمه*، جلد چهارم، قم: نشر دارالحدیث.

محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۹۰). *ساز و کارهای تبدیل اماکن زیارتی به قطب‌های فرهنگی، مجله مشکوه*، ۱۱۳: ۱۴۰ - ۱۴۶

نجفی، علی (۱۳۸۱). *تحقیق پیرامون مناره (۱)*، ماهنامه درس‌هایی از مکتب اسلام، ۴۹۸ و ۴۹۹: ۶۲ - ۶۸
نصیری، بهروز و عاشرزاده، زهرا (۱۳۸۱). *خوی در گذر زمان*، خوی: قراقوش.

یوسفی آبکسری، سپینتا (۱۳۷۹). *بررسی بناهای عصر صفوی در کرج*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

و

- گفتگوی شخصی با مرجع عالیقدر شیعه حضرت آیت‌الله علوی گرگانی، خرداد ۱۳۹۲.
گفتگوی شخصی با مرجع عالیقدر شیعه حضرت آیت‌الله مدرسی یزدی، خرداد ۱۳۹۲.
گفتگوی شخصی با دفتر مرجع عالیقدر شیعه حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی، خرداد ۱۳۹۲.

References

- Holy Quran.
The Cultural Heritage Archive of West Azerbaijan Province.
Aghassi, M. (1971). *History of Khoy, Tabriz: History and Culture of Iran*. (Text in Persian).
Ansari Qurtubi, M. (1984). *Tafsir al-Qurtubi*, (2nd ed), Beirut: Darahya' Altras Arabi.
Bahraini, H., (2002). *Old City (New City) Shrine of Salmas, Azerbaijan: Registration Council of National Monuments of North-West, Cultural*

- Eslam*, No: 498, 496, pp: 62-68, (Text in Persian).
- Nasiri, B., (2002). *Khoy Throughout Time*, Khoy: Gharaghush, (Text in Persian).
- Oghabi, M., (2008). *Mausolean Monuments*, (2nd ed), Tehran: Sooreh Mehr, (Text in Persian).
- Prochazka, A., (1994). *Mosques: Architecture of the Islamic Cultural Sphere*, Hussein Soltanzadeh, 1994, Tehran: Amir Kabir, (Text in Persian).
- Sabzevari, M. B., (2003). *Zakhirat al -Ebad Fi Sharh al-Ershad*, Qom: al-Bayt.
- Tusi, M., (1997). *Tahdhīb Al-ahkām*, Volume 6. Tehran: Sodough.
- Taheri-ye Khorram-abadi, H., (2008). *Tabarrok va Ghobur*, (3rd ed), Qom: Bustan, (Text in Persian).
- Yousefi Aboksari, S., (2000). *Evaluation of Safavid Era Buildings in Karaj*, University of Tehran, (Text in Persian).
- And.
- Personal dialogue with the supreme Shiite authority, Ayatollah Alavi Gorgani, (2013).
- Personal dialogue with the supreme Shiite authority, Ayatollah Yazdi school, (2013).
- Personal dialogue with office of the supreme Shiite authority, Ayatollah Makarem Shirazi, (2013).
- Heritage*, Handicrafts and Tourism Organization of Iran, (Text in Persian).
- Bakhtiar, A., (2011). *Iran: the cradle of civilization*, (3rd ed), Tehran: Gooya, (Text in Persian).
- Gholam ali. H., (2000). *The Islamic Architecture of Iran in Seljuk Era*, (1nd ed), Tehran: ACECR (Text in Persian).
- Hatam, G., (2000). *The Islamic Architecture of Iran in Seljuc Era*, Tehran: Jahade Daneshgahi (Text in Persian).
- Hur al-Aamili, M., (1988). *Wasā'il al-Shī'a*, Volume 14, Qom: Al-Bayt Foundation for PUBT Heritage Revival.
- Ḥusaynī al-Āmilī, M., (2003). *Miftah al-Karama*, Beirut: al-Arabi Foundation for PUBT Heritage Revival.
- Khoei, A., (1989). *Minhaju-us-Saliheen*, Qom: Madinat-al-Elm.
- Mohammadi Rey Shahri, M., (2010). *Myzan al-Hkmeh* (Encyclopedia), Volume 4, Qom: Dar al-Hadith, (Text in Persian).
- Mohammadi Rey Shahri, M., (2011). *Conversion of Pilgrimage Places to the Cultural Poles*, Mishkat, No: 113, pp: 140-146, (Text in Persian).
- Najafi, A., (2002), A Study on minarets (1), *Maktab-*

Manifestation of Shia Doctrines in Architectural Aspects of Qajar Era's Shrines in Western Azerbaijan¹

R. Rezaloo²
E. Maroufi Eghdam³
A. Mahmoodinasab⁴

Received: 2015.4.20
Accepted: 2015.4.30

Besides factors such as geographic condition, climate and culture; religious doctrines and orders also have a direct effect on styles and characteristics of shaping the architecture of each historical era in Iran. Such impacts are more obvious in religious monuments especially in cemetery monuments; so we can claim that religion and architecture have an accomplished association and they could be considered as inseparable issues. Present study identifies and determines scope of effects resulted by Shia doctrine on architecture and related arts in the Shia shrines of Qajar era in Western Azerbaijan, and is based on Library and field work. Therefore it aims to study the influence of Shia doctrines in architectural characteristics and decoration of monuments in Western Azerbaijan and the relation between Shia doctrine and commandments with art and architecture of monuments in Western Azerbaijan. Results indicate that Shia Muslims consider monuments building, specially shrines, as mosques presenting their doctrine and laws as an obvious act. Generally, Shia religion leaves is most important qualitative and quantitative effects in architecture and decoration of monuments and as it became clear while studying Shia monuments in Western Azerbaijan, these doctrines show their effects in creating these types of buildings and their continuous existence throughout ages, they also manifest themselves in presence of architectural elements and features such as minarets in tomb monuments, using shrines and pulpits and alters inside them, applying religious poems and inscriptions with Shia prayers and content, extreme use of tiling, mirrors and tore and even the size of these buildings.

Key words: Islamic Tombs; Western Azerbaijan, Qajar Era, Manifestation Doctrines, Shia Muslims

1. DOI: 10.22051/jjh.2017.222.

2. Associate prof. of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, Reza_rezaloo@yahoo.com

3. Ph. D. Student of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, (Corresponding Author) maroufi@gmail.com

4. Ph. D. Student of Archeology, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran, Aliasqarmahmoodi@yahoo.com